

# **QARAQALPAQ TILINDE “ERKEK” KONSEPTOSFERASINIŇ KONTEKSTLERDE QOLLANILIWI**

*Kurbanbaeva Dilafruz Muxanovna  
inglis tili hám ádebiyati kafedrası assistent oqıtıwshısı,  
Nókis Pedagogikalıq instituti*

Búgini kúnde antroposentik baǵdarlarda gúzetiwler alıp barıw zamanagóy til biliminiń tiykargı máseleleriniń birine aylandı. Antroposentik analiz kórinisleri, tiykarınan tekst izertlewine baǵışlangan islerde kózge kórinedi. Dúnya til biliminiń lingvopragmatika, lingvokutorologiya, kognitiv til bilimi, psixolinvistika, neyrolingvistika, etnolingvistika, diskurs talqılaw kibi baǵdarlarda shaxs faktori izertlew obektiniń orayına aylandı. Bul tarawlardıń júzege keliwinde pände insandı jánede tereńirek úyreniw hámde lingvistikalıq iskerligin shaxs faktori menen birgelikte jarıtıw xáreketleri menen baylanisli ekenligin kóriwge boladı.

Bul bolsa konsept túsiniǵi menen baylanisli bir qatar máselelerdikórip shıǵıwdı talap etedi. Keyingi jıllarda konsept ataması til bilimi tarawlarında tez tez tákararlanıwına hámde ayırım lingvistikalıq birliklerdiń konsept sipatında izertlew alıp barıp atırǵan ilimpazlar kóp ekenligine g wwa bomaqtamiz. B wl túsiniń folologiya baǵdarlarında kóp qollanılıp kelmekte. Konsepttiń eń tiykargı belgisi- bul leksemalar bolıp olardı úyrenilip atırǵan konsepttiń negizi, tıp tiykargı mánisi óz sawleleniwin tabadı.

Qaraqalpaq tili túsindirme sózliginde er sóziniń mánislerin qarap ótetúǵın bolsaq. Er sóziniń birinshi mánisi bay kiyew, jubay, qostar, mánisin ańlatadı. Awız eki sóylewde erge berdi. ( turmisqa berdi, wzatti degen mánislerde qollanıladı, erge tiydi ( turmisqa shıqtı). Erdiń ekinshi atlıq mánisi sonadayaq batır, Azamat, ǵayratlı xalıq wshin xızmet etetin adam mánisinde berilgen

«Erkek er sóziniń etimologiyalıq mánisi áyyeimgi dawirlerden , yaǵniy sh wmerlik dâwirden baslanadı. «Ayyemgi sh wmer tilinde ER /IR yor «Membr wm virile», «erkek» eski túrk tilinde er. «1) erkek; 2) kiyew, j wbay; 3) kiyew, qaharman batır»», tuva tilinde эр «1) erkek; 2) erkek jinsli, altay tili. er “1) kiyew; erkek 2) batır, er jurek”, xakas. Ir «1) erkek; 2) kiyew», shuvash. ar «erkek, kiyew», mongol. er «1) kiyew; erkek; 2) erkek jinsli».

Hârqanday konsepttiń, sol qatarı «er adam » konseptiniń mánisi eń dâslep mifologiyalıq hám folklorlıq tekstlerde kórinedi. Sebebi, insanń dúniya haqqındaǵı birinshi túsinińleri mifologiyalıq shıǵarmalarda, túrli xalıq awızeki dóretpelerde óz sawleleniwin tapqan.

Folklorlıq tekstlerde “er adam” konseptine baylanisli hâr qiyli sózler usharasadı.

**Er jigittiń** júregi,

Arıslanǵa teń keler.

Qorıqqan **jigit** belgisi,

Sózi s wwıq bos keler.

**Jigit** bolsań bir sóyle,

Shayma bolma tutanaq.

**Er jigitlikke** miyasar,

T wraqlılıq, ziyreklik.

**Er jigit** el ushın t wwadı,

Eli ushın óledi.

Erliktiń bolar eń zori,

Qaraqalpaq tilinde er sózine mániles er jigit, er azamat, azamat sózleri de jumsaladı. Er jigit hám er azamat sózleri derlik birdey máni ańlatadı. Mısalı, Al azamat sózi eki túrli mániste qollanıladı: 1. Kamalǵa kelgener adam; 2. Adamgershiligi bar, sana- sezimli xurmetli adam. Xalıq arasında qollanılátuǵın «Azamat erdiń belgisi, az ǵana sóylep kóp tıńlar, arǵımaq attın belgisi, az ǵana otlap kóp juwsar» danalıq sózide joqarıdaǵı danalıq sózi de joqarıdaǵı mánini tastıyqlaydı.

Qaraqalpaq tilinde erkek sózi úsh túrli mániste jumsaladı: 1) er jinsli adam, kisi 2) kiyew, bay, jubay, qostar, juptı; 3) Xaywanlardıń, janlı janiwarlardıń, janlı janiwarlardın hám jánliklerdiń t wqim shashat wǵın er jinslıları.

Inglis tilinde bolsa “man” sózi bir neshe mánislerde keledi.1) eresek er adam 2) kiyew 3) janiwarlardín er jinsı wákili

Erkek sózi kóbirek sóylew tiline tñ bolıp, ol ádebiy tilde siyrek ushırasadı. Sebebi, erkek sózi qaraqalpaq tilinde biraz qopal hñ wñamsız xarakterge iye. Folklor tekstlerinde “era adam” konseptiniñ qollanılıwın stilistikalıq analizlew nàtiyjelerin sonı kórsetedi. Folklor tekstlerinde kóbinese er, er jigit sózleri ónimli qollanılğan, al erkek sózi siyrek ushırasadı.

“Qaraqalpaq awızeki sóylew tilinde erkek adamdı kisi dep aytiw jiyi usharasadı. Sonıñ menen erkek sózi er sózine salıstırğanda t wrpayıraq qollanıladı, sonlıqtan er sózi kobirek qollanıladı” Mälesen, *Er jigittiñ* basında, Túrli-túrli sawda bar. [8;242]

Joqarı atap ótkenimizdey, era dam konseptiniñ mánisin anıqlawda folklorlıq tekst jetekshi roldi atqaradı. Dástanlarda, erteklerde, naqıl maqaqal tekstlerinde er adam obrazı “batırlar” dep jırlanadı. Sebebi ata-babalarımız barlıq waqıtta eldi jawdan qorğaytın, xalıq basshı bolatúğın hñ basqada wñamlı qásiyetlerdi jñmlegen “batır” arqalı árman etkenligin kóriwge boladı. Solay etip xalıq túsiniğinde batır bul márt adam bolıp tabıladı.

Qaraqalpaq tiliniñ túsindirme sózliginde batırğa tómendegishe anıqlama berilgen: 1. Er júrekli, kúshli, qaysar, batıl, qorqpayt wğın, qaxarman; 2. Eldiñ jawına, dushpanğa qarsı gúresken dastanlardıñ, eposlardıñ geroyı, qaxarmanı; 3. Watan wshın janın ayamawshı, watanın súyiwshı; 4. Dushpandı hñ jawdı jeñip, xalıqtı, eldialğa qaray wmtıldırıp izine ertip júriwshı, basshı, aqıllı asdam; 5. Jumıstağı qaxarmanlığı, jigeri, ğayratı, kúshi. Demek batır sózi de era dam mánisin añlatıwshı birliklerdiñ biri.

Alp sózi áyemgi turkiy xalıqlarda eki lëshker ortaqsında wrıs baslanbastan aldın jekpe jek alısıwda qatnasıwshı jawınger. 2. *Folklor*da *Qaraqalpaq xalıq* dástanlarında ğayri tabiiy kúsh quwatı, martlığı, dñw júrekligi menen arjıralıp turatúğın qaxarman. 3. Dñw kushli tañ qalarlıq.

Házirgi ádebiy tilde batır ham alp diaxroniyalıq konseptleri er adam mánisinde jumsalmağanı menen, mifologiyalıq hñ folklorlıq tekstlerde, sonıñ menen birge xalıqtıñ sanasında ideal er adam sıpatında saqlanıp qalğan. Ol dñw, kúshli, qúdiret, tañ qalarlarlıq, siyaqlı daw k wshli, qúdiret

Shal- sózi 1. Ğarrı. Bul sóz ğarrı sózine sinonim bolıp tabıladı. [1;500]

Ozbek tilinde chol, al qazaq tilinde shal sózleri menen keledi.

Elenip alğan *shalımdı*,

Eshki tewip óltiredi.

Hárkimniñ bir dártı bar,

Gosh jigit – yoshlı jigit, mart jigit. [2;49bet] Árebi atlı

Misalı; Shidamaspan dos hñ dushpan sózine temir tonlı ğosh jigit. B wl misalda jigittiñ martlıgıñ tñriplengen. [5;9]

Sóz aytpasın ğosh jigittiñ isine [7;526]

Bir **ğosh jigit** kórdim Rustem sıpatlı

Kózime kórindi arıslan aybatlı [4;222bet]

Er adam» konceptine kiretuğın eñ dáslep **jigit** sózi ayırıqsha kózge taslanadı. Ol jas er adam, sonday-aq, qızdıñ bolajaq kúyewi mánilein añlatadı. Jigitlik er adamnıñ kúsh-q wwatqa tolğan, boyjetken, jaslıq dñwiri sanaladı. Onıñ dógereginde jas jigit, kúyew jigit birlikleri de oğan mániles tırde qollanıladı.

Eliñızge kelip berdiñ ullı boy

**Qız-jigitler** toy toyladı jazıp boy [5;62]

Kóp xoshirey ,barna bir yaxshi jigit eken. [6;62bet]

Kúyew sózi de er adam konseptiniñ bir kórinisi bolıp, onıñ mánisin qız ayttırıw, qalıñ mal sıyaqlı freymlik tarmaqlar tolıqtıradı. Bunı qaraqalpaq tiliniñ túsindirme sózliginde berilgen anıqlamadan da kóriwimizge boladı: 1. Hayaldıñ, qatınnıñ bayı, eri, qostarı, jubayı, juptısı; 2. Turmisqa shıǵıp ketken qızdıñ bayı, eri, qostarı, jubayı; 3. Erjetken qızdı ayttırıp keletuğın úylenbegen jas jigit.

Kúyew sózine sinonim retinde bay sózi de jumsaladı. Ol er, kúyew, jubay, joldas, juptı mánilerin añlatadı. Máselen,

Kúyew sózi ádebiy tilge tán bolıp, mádeniyatlı, sıpayı túrde hayal adamnıń ómirlik joldası haqqında ayılǵanda qollanıladı. Bay sózi awızeki sóylew tiline tán bolıp, ol unamsız ottenokke iye, biraz qopal, turpayı túrde esitiledi.

Al, ele úylenbegen er adamǵa qarata boydaq sózi qollanıladı. Ol qaraqalpaq tilinde 1. Úylenbegen adam, jalǵız baslı adam, bası bos adam; 2. Qoydıń toqlıdan úlkeni, isek hám serke, qısır mal mánilerin ańlatadı.

Demek, joqarıda atap ótkenimizdey, er adam qaraqalpaq tilinde er, er jigit, er azamat, azamat, sonday aq batır, alp túrinde ataladı. Al ol jaslıq waqtında jigit, úylenbegen bolsa boydaq dep, úylenip, turmıs qurǵannan keyin bolsa kúyew, bay dep ataladı. Perzentli bolǵannan keyin bolsa áke degen ataqqa iye boladı. Qaraqalpaq tilinde úylenip, perzentli bolǵan er adam áke, aǵa, ata syaqlı birneshe sózler menen ataladı. Degen menen, olardıń hár biri mánilik ózgesheliklerine iye bolıp, ol kontekstte belgili boladı.

#### **Ádebiyatlar**

1. Qaraqalpaqsha túsindirme sózlik II-tom,1984, Nókis 287bet
2. Qaraqalpaqsha túsindirme sózlik III-tom,1984, Nókis 367bet
3. Qaraqalpaqsha túsindirme sózlik IV-tom,1992, Nókis 629bet,
4. Qaraqalpaq folklori Er Ziywar dastanı.27-tom,2018, Nókis 63 bet
5. Qaraqalpaq folklori Bozuǵlan 17-tom,Nókis,2018 222bet
6. Qaraqalpaq folklori Er shora dástanı,2018,Nókisó62bet
7. Qaraqalpaq folklori,Qanshaym dastanı 26 tom,Nókis, 526,bet
8. Qaraqalpaq folklori Naqıl maqallar 22-tom, 2018,Nókis